

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

פנינים אשר משייתי ממצולות ים של שמואל
מאוצרות הר"ש אשכנזי שליט"א

אמרות ומכתמים, מאמרים שיגורים
משלים ומעשיות
גימטריאות ונוטריקונים
מקורותיהם ומקבילותיהם
בסדר א-ב

כרך ראשון

את כל אלה השלמתי וערכתי
בעזר צורי וקוני
יעקב ישראל סטל

פה עיר הקדש ירושלים תובב"א
בשנת הלל ושבח לבורא העולם לפ"ק

בכל ענייני הספר ניתן לפנות אל:

יעקב ישראל סטל

רח' חיי אדם 28ג

ירושלים

טל: 02-6281642

או אל:

הרב אליעזר יהודה בראדט:

eliezerbrodt@gmail.com

תשע"א © 2011

כל הזכויות שמורות

אין להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, או להפיץ ספר זה,

כולו או קטעים ממנו,

בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או מיכאני,

ללא אישור **בכתב** מהמחבר והעורך

לכבוד ולזכות

**הנגיד המפואר, רודף צדקה וחסד,
רחים ומוקיר רבנן**

הר"ר נחמיה הכהן ראבענשטיין שליט"א

ורעייתו מרת שרה פייגא תחי' לאוי"ט

**זכות התורה ולומדיה תגן בעדם שיזכו לאריכות ימים ושנים
טובות, בבריות גופא ונהורא מעליא,
ולתבדך בכל מילי דמיטב,**

**ויתקיים בהם הכתוב: "אורך ימים בימינה, בשמאלה עושר
וכבוד", ואך טוב וחסד ירדפום כל ימי חייהם**

**תרומת בתם
סימא דאכל ראזענבערג
ומשפחתה
ניו-יורק**

הקדמה

ברוך שהחיני וקימני והגיעני לזמן הזה וזכני לראות כרכים
נוספים של **אלפא ביתא דשמואל זעירא** יוצאים לאור עולם
בעריכתו של ידידי הצעיר שיש בו מטעם זקנים, ר' **יעקב**
ישראל סטל שי'.

אחרי הודות והלל לה' הטוב על כל אשר גמלני, הנני מודה
מקרב לב לעורך על עבודתו המצוינת. יהי ה' עמו בכל
פעולותיו ויצליח בכל מעשיו.

כעתירת המברכו בכל לב
שמואל זעירא

דבר העורך

שמחה וצער משמשים בערבוביה בשעה טובה ומוצלחת זו שאני זוכה להעלות ספר חשוב זה על מזבח הדפוס. השמחה מובנת, אבל צער זה על שום מה?

'אלפא ביתא תניגתא דשמואל זעירא' מונחת לפנינו ברוב הדרה ותפארתה, כולה ערוכה ומסודרת כעדר הרחלים שעלו מן הרחצה, שכולן מתאימות ושכולה אין בהן. כיצד משבחין את הספר? שבחו של הספר יאמר כאשר לא נותרה בספר 'טביעת אצבעות' המעידה על תהליך ההכנה שקדם להוצאתו. לא ניכרים בו בספרנו העמל והיגיעה והטורח שבצבצו בכל שלב ושלב של עריכתו, למן מיון אלפי הנירות ורבבות הפתקים, הקלדתם, הגהתם החוזרת ונשנית ונפונים בי"ג נפה, השלמת אלפי פרטים ממקורות נדחים, שלפעמים אינם מצויים אלא בבתי העקד המפורסמים.

וזאת ראוי שתדע, קורא נכבד, האי גברא רבה שמואל חכימא לא העלה את פרי רוחו הגיגי הגיונו על גבי הנייר לשם הבאתם לבית הדפוס. אלא כל ימיו הוא מלקט אגב גררא, זעיר שם זעיר שם, ענינים שעינו נתקלת בהם. בין בשעה שהוא שוקד על תלמודו, בין בשעה שהוא משמש כעורך במפעל הביבליוגרפיה, בין בשעה שהוא מעלעל בספר שנקרה לפניו בבית הכנסת, מעולם לא עזבוהו סקרנותו וערנותו והוא מעיר ומעלה דבריו על הכתב לסימן בעלמא כדי שלא ישלוט בהם שר של שכחה. רבות מהערותיו נסדרו בידו במכתבים מפורטים שנשלחו למחברים, ורבות אחרות נגנזו בין הררי הפתקים והניירות וציפו לגאולה. כך, במטה פלאים הפכה מדה של נקרנות והיתה בידו לחכמה נפלאה, אמנות המכבדת את בעליה ומשובבת את לב שומעיה. עינו של ר' שמואל פקוחה על כל אות ותג והוא מגלה את צפונותיהם.

וכך היה מנהגם של נקיי הדעת בירושלים. לאחר ששקעה חמה ועלו הכהנים לאכול בתרומתן ועניים ישבו לסעוד פת חרבה, עלו והתכנסו בביתו של שמואל חכימא, שקבלם בסבר פנים יפות. ומעולם לא אמר אדם צר לי המקום בבית שמואל. באותה שעה נתבררו מקורות פתגמים עד דק ונתלבנו אמרות כנף עד צח, באותה שעה התגלגלו פניני חכמה ודקדוקי סופרים, ערבים לחיך ונחמדים לאוזן. מפעם לפעם ננער האי חכימא ממקום מושבו ונגש אל גנזכיו כדי לשלוף משם פתקא עליה רשומים עקרי הדברים.

אף אני ישבתי ביניהם לעתים, ומתוך הערכה רבה לאוצרות החכמה

הטמונים בין רבבות הפתקאות אמרתי לנפשי: אלה אין להם תקנה אלא כריכה! לאחר שהפצרתי בו רבות, נענה במדה מרובה ובנפש חפצה. אמלא חובה נעימה להודות להאי חכימא דיהודאי על האמון הרב שרחש לי במשך השנים שערכתי את הספר, והעניק לי הורמנא לפשפש בפתקאותיו ולהוציא מהן כל מה שלבי חפץ. לא זו אף זו, אלמלא עזות שהיתה בי לדרוש ולעמוד על דעתי – לא היינו מגיעים עד הלום. וכאן נעוץ הצער בו פתחתי את דברי. צער על שום אלפי הפתקים שנותרו באפלתם ולא זכו להצטרף לחבריהם הזוכים לראות אור עולם ולהאיר לארץ ולדרים. ראוי שתדע, קורא נעים, כי כל כולו של ספר זה אינו אלא מקצת שבמקצת מאוצרותיו של האי חכימא, ויותר ממה שגיליתי לפניכם – נמצא שם. לדוגמא בעלמא אציג את אלפי מכתביו שהוקלדו והוגהו ומחמת חסרון כיס צדין אי אפשר להדפיסם, וכן כרכים שלמים בעניני ספרים וסופרים, עניני תפילה ועוד, העומדים ומצפים לישועה בעגלא ובזמן קריב. נברך את ר' שמואל, שיזכה לראותם בדפוס ועוד ינוב בשיבה טובה, דשן ורענן יהיה.

• • •

מרגלא בפומיה דשמואל חכימא: "כי ה' יתן חכמה" (משלי ב ו), נוטריקון: חשק, כח, מח, התמדה. הן הגה ארבע התכונות הנדרשות לכל דבר שבעולם ובמיוחד לכתיבה ועריכה של ספר. ואם הדברים אמורים בכל ספר, על אחת שבע בעריכת כתבי ר' שמואל חכימא. אמלא, אפוא, פי תהלה לא' עליון על שחנני בארבעת חלקי ה"חכמה" בכל שלבי עריכת והשלמת הספר המונח לפניכם.

תודתי נתונה לידידי ר' **שמשון ראזענבערג**, ומשנהו ידידי ר' **אליעזר יהודה בראדט**. אלמלא נכנסו הם לעובי הקורה ועמלו בהשגת המימון הרב שנצרך להדפסה, לא היה הספר רואה אור עולם. ברכת ה' תלווה אותם ואת בני ביתם, תהי משכורתם שלמה מאיתו ויתברכו בכל מילי דמיטב. ויהי רצון שנזכה אני וזוגתי שתחי' לגדל את בנינו ובנותינו היקרים בדרך התורה והיראה, מתוך בריאות והרחבת הדעת,

כה מעתיר

יעקב ישראל סטל

תוכן הענינים

כרך ראשון

1	אב אחד מפרנס עשרה בניו - - -
1	א. אֶזְכוּרִים ראשונים
4	ב. עֲבוּדִים מאוחרים
5	ג. הפתגם בחרוזים
6	ד. הפתגם בשפות זרות
8	ה. סבת הטבע המזבע בפתגם
9	אברח ממך אליך
10	אגג מלך עמלק
10	א. נזדמנה לו שפחה
14	ב. הפך עצמו לבהמה
18	אדם דואג על אָבוֹד דמיו / ואינו דואג על אָבוֹד ימיו
18	א. מקורות ראשונים
20	ב. בדורות הבאים
22	ג. באור הפתגם
23	ד. 'מדרש פליאה'
25	ה. השמוש בפתגם בחיי הקהלה
25	ו. יחוס מוטעה
26	ז. מקור הרעיון בראשונים
27	ח. רעיונות דומים
28	ט. פתגמים-אחים ופתגמים-יריבים
29	י. '...מתאוננים, שאין להם במה לחיות...'
32	אדם עולם קטן
37	אהוב סקראט אהוב אפלטון, והאמת אהוב יותר!
49	אוריתא בלא דחילו ורחימו לא פרכת לעילא
50	אות באות
57	אות ף
59	אז מע גיט ניט יעקב'ן, גיט מען עשיו'ן

60	אחדות - ברכה
62	אחרי טרחא אתנח ... אחרי דרגא תביר
65	אין אומן בלא כלים
69	אין חולקין כבד לרב...
71	אין טוב בלא רע, ואין רע בלא טוב
75	אין מתחילין בב"ד
75	א. הרמב"ן ובית מדרשו
77	ב. ספר הזוהר
79	ג. ראשוני אשכנז וצרפת
81	ד. נסוחים נוספים
81	ה. רבותינו האחרונים
82	ו. באיזה יום נתן להקל
84	ז. ב"ד קודש ילבש
88	ח. סכום
89	ט. חתימה
90	אין נביא בעירו
97	איש טוב מבשר טוב
101	איש עתי
104	א'להים בגימטריא הטבע
112	אם תעזבני יום, יומים אעזבך
112	א. אֲזָכוּרִים ראשונים
114	ב. אֲזָכוּרִים נוספים
116	ג. פסוק בספר בן סירא!
118	ד. פסוק מן המקרא!
119	ה. נוסח ופירוש מחודש
122	אמן בגימטריא י'הוה + א'דני
126	אני אהיה בעזרך והקב"ה תחלה
128	אסנת בת דינה, וטעם שמה
130	אף-על-פי שאסרו חכמים לכתוב על הספר ...
133	אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש, כבר נאמר למשה בסיני
135	אתה עבד לעבדי ...
139	באנו מן המלחמה הקטנה ...

143	בהמה בצורת אדם
155	בהמה שקרבה לגבי מזבח, פסקה זוהמתה
158	ביצת בת היענה בבית הכנסת
163	בית הכנסת הי"ג
165	בנין בית הכנסת
168	ברית כרותה ללשון הרע שיתקבל
170	בשמים ממעל ועל הארץ מתחת
178	גאון בגימטריא ששים
178	א. גאון = 60
182	ב. מנין המסכתות
184	ג. טעם לסדר המסכתות
185	ד. סדר הסדרים, וסדר המסכתות בתקון ליל שבועות
188	גד נולד מהול
189	גוררת: × גוררת ×
193	גט - אין אותיות גט רצופות במקרא
195	גיד הנשה נוהג בזכרים ובנקבות
197	גנבא אפום מחתרתא 'רחמנא' קרי
201	גפן: תתקכו מיני גפן
203	דף אחד ... שני דפים
204	דתן ואבירים - הים נקרע לפניהם לבד!
206	האמת כבד, על כן נושאים מעטים!
208	האמת עד לעצמו
210	האשה ... נתנה לי מן העץ
214	הבטלה - אם כל חטאת
216	הגוף הנגוף
220	הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל
220	א. הדיון על מקור הפתגם
227	ב. מקור הפתגם
230	ג. חציו הראשון של הפתגם
232	ד. פרושו
237	ה. 'היכל' או 'ארון'?
238	ו. 'ספר תורה' הפך ל'ספר'

- 239 ז. פתגמים-מקבילים ותולדות פתגמנו
 240 ח. חתימה
 241 הלכה כבית שמאי לעתיד לבוא
 245 הללו עובדי עבודה זרה והללו עובדי עבודה זרה
 246 המאבד עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא
 246 א. המיחסים את האמרה לחז"ל
 249 ב. מקורות נוספים לאמרה
 251 ג. אין לאמרה מקור בדברי חז"ל
 253 ד. מקור לרעיון בדברי חז"ל
 261 ה. תמיהות וקושיות מכח האמרה
 261 ו. הטעם שמאבד את חלקו לעולם הבא
 263 ז. יש לו חלק לעולם הבא!
 267 המן הגורן או מן היקב?
 269 המנורה כנגד התחלות החומשים
 274 המקרה לא יתמיד
 280 'המשיח אֵלמים ... והמפענח נעלמים'
 286 הנשר הגדול
 290 העבר אין / העתיד עדיין - - -
 299 הר הזיתים
 302 הרבה שלוחים למקום
 305 הרוצה להוכיח כלתו, מוכיח בתו
 310 הרוצה לשקר, ירחיק עדיו
 318 וידבר על העצים ועל האבנים
 325 'וידעתם כי אני ה' א'להיכם', זו ברכת המזון
 328 זבולון ודינה תאומים
 329 'זכור' בים, 'שמור' ביבשה
 333 זְמַר
 335 חוץ מצא
 340 חזור חזור / ואל תצטרך לבלזור
 340 א. פתיחה
 341 ב. אֲזְכֹּרִים ראשונים
 343 ג. אֲזְכֹּרִים נוספים

344	ד. מקור האמרה בחז"ל?
347	ה. מקורה ב'ספר הקנה'?
351	ו. מועיל לזכרון ועלול להזיק לגוף
354	ז. אישים שהשתמשו ב'בלדור'
359	ח. דמיון הקפה ל'בלדור' לחזוק הזכרון...
361	ט. נוסח האמרה
362	י. חתימה
	יא. נספח: מכתבי-קוראים שנתפרסמו ב'המגיד' בענין
362	ה'בלדור'
366	חרבו של מתושלח
368	ידיעת המחלה - חצי רפואה
370	יהללך זר, ואם לא - פיך!
	יותר מששמרו ישראל את השבת, שמרה השבת את
377	ישראל
381	יש לו מנה רוצה מאתים
383	ישועת ה' כהרף עין
387	ישראל מפרנסים לאביהם שבשמים
390	כ סיון
392	כוס הדמעות
394	כי הוּו חלשי רבנן מגרסיהו - - -
403	כי מ- \times תצא תורה
405	כל אָדום - כּוּזב
410	כל גאה שוטה
413	כל דבר שאין בו רוח חיים, זכרהו ונקבהו
413	א. אֶזְכוּרִים ראשונים
415	ב. היחוס לר' אברהם אבן-עזרא
419	ג. יחוסים אחרים
421	ד. מקורות נוספים
424	ה. החולקים על כלל דקדוקי זה
426	כל הנגעים אדם רואה, חוץ מנגעי עצמו
430	כל התורה שמוותיו של הקב"ה
434	כל חזן - שוטה
434	א. המקור הקדום

- 435 ב. בספרי הראשונים והפוסקים
 437 ג. אֶזְכוּרִי פתגמנו
 438 ד. טעם לשטותו של החזן
 441 ה. בדיחות והלצות
 443 ו. גימטריאות ונוטריקונים
 444 ז. חתימה
 446 כל מום - רע!
 450 כל עני הוא בעל צדקה
 454 כל שאינו אומר דבר בשם אומרו, עובר בלאו
 459 כלב - כלו לב
 466 כלה וחמותה
 474 כמונה מעות
 476 לא איברו שבתות וימים טובים אלא לגירסא
 478 לא דברים ממיתים ולא דברים מחיים
 לא מזגינא רישא אבי סדיא עד דמחילנא לכל מאן
 480 דמצער לי
 482 לא עביד קודשא בריך הוא ניסא למגנא
 486 לוז של שדרה (נסכא; נסכו)
 499 למה נקרא שמו חזיר? שעתיד הקב"ה להחזירו לנו
 499 א. הדיון על מקור המאמר
 501 ב. לשונות המדרשים שבידנו
 505 ג. אֶזְכוּרִים ראשונים
 509 ד. אֶזְכוּרִים נוספים
 512 ה. פְּרוּשֵׁי המאמר
 517 ו. יתחדש בו סימן הטהרה השני
 525 ז. פְּרוּשִׁים נוספים
 529 ח. אינו מדברי חז"ל
 537 ט. סכום לשונות המאמר
 539 י. חתימה
 540 למען השם

כרך שני

- 543 מה הוא חנון, אף אתה היה חנון
 545 מה שלא יעשה השכל - יעשה הזמן!
 547 מהרסיך ומחריביך ממך יצאו
 553 מיום שחרב בית המקדש, נטל טעם בשר ונתן בעצמות
 556 מיטב השיר - כזבו!
 560 מימי לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת
 560 א. בעל מלאכה אחת
 564 ב. מקורות נוספים
 569 ג. בעל חכמה אחת
 570 ד. היחוס לחז"ל
 572 ה. השמוש בסיום הפתגם
 573 ו. סכום לשונות הפתגם
 574 ז. פתגמים שנשתלשלו
 576 מנהג, אותיות גהנם
 580 מעט מן האמת דוחה הרבה מן השקר
 583 מעשה אבות יעשו בנים
 601 מעשה באדם שנכשל בפגולים וחברו ניצול
 605 מעשה באדם שקידש שָׁדָה
 607 מעשה ב'גזי': ג'ם ז'ה י'עבור
 617 מעשה בחצי אוהב
 623 מעשה במלך לשנה
 631 מעשה בקדוש לבנה
 635 מעשה בקללת 'אור החיים' לקראים
 638 מעשה בר' יצחק חיות
 643 מעשה בשני אוהבים
 651 מעשה 'דִּינֹו'
 מפי סופרים ולא מפי ספרים / מפי סופרים ומפי
 653 ספרים
 668 מְרָפָז
 670 'משל הדיוט' ופתגמי החכמים

673	משנה מקום - משנה מזל!
676	נדב ואביהוא נקראו על שם עמינדב ועמרם
678	נוטריקונים
678	בד מוש
682	כותי וילו לג
683	נביו
684	נוטריקונים - פענוחים מוטעים
739	נוטריקונים של דרוש
739	א ב ג ד
740	אזיל
741	אסטניס
743	אעלה בתמר
745	ארון
750	אתרג
754	בניך
755	התקוששו וקושו
756	ויגש
759	זהב וכסף ונחשת
762	חמוקי
764	חמור
767	חמס
768	לעמל
774	מלבד
775	משיח
777	סתם
778	עמלק
782	עני
783	עצת ה' לעולם תעמוד
787	רבי
789	שד
792	שוטה
793	תשובה
798	נקוד מעל לפסוק
802	נשתייר בקולמוס קימעא והעבירו על ראשו
804	סדורה של תורה
805	סנה - סיני

808	עמוד אש על הקבר
812	עתידיים בתי צדיקים [שבחו"ל] שיבואו לארץ ישראל
814	פרי היום - הלילה
817	פתחו לי פתח כחודו של מחט - - -
820	צֶלֶב-צֶלֶב-צֶלֶב
822	צרת רבים חצי נחמה
830	קבל האמת ממני שאמרה
833	קודשא-ברוך הוא אוריתא וישראל כולא חד
837	קושי השעבוד השלים
841	קרן הצבי
844	שבעים פנים לתורה
844	א. ספרי ראשונים
847	ב. מקורות חז"ל
849	ג. 'והכל אמת'
850	ד. 'שבעים' לאו דוקא
851	ה. עוללות
853	שבת הגדול
855	שה - זה
861	שוחד מצוה
863	שוטה אחד ... אלף חכמים ...
866	שוטרים הרבים
869	ישם בן נח
871	ישם מב: בו נברא העולם
872	שמא ימות
880	שמואל הנביא
882	שמעי בן גרא
884	שקר אין לו רגלים
889	ששה בכרס אחד
891	תלמיד חכם מדקדק על פחות משה פרוטה
894	תלמיד חכם מודה בין על האמת בין על השקר
898	תפלה בלא כונה כגוף בלא נשמה

903	מפתחות
905	מפתח ענינות
923	מפתח אישים
925	מפתח ספרים
929	מפתח פתגמים וּבָטוּיִם

אלפא ביתא תניתא
דשמואל זעירא

כרך ראשון

אב אחד מפרנס עשרה בניו - - -¹

הפרקים:

א. אֲזֻכּוּרִים ראשונים

ב. עבודים מאוחרים

ג. הפתגם בחרוזים

ד. הפתגם בשפות זרות

ה. סבת הטבע המובע בפתגם

א. אֲזֻכּוּרִים ראשונים

כתב ר' ישעיה הלוי הורוויץ [שכ?-שצ]: ראיתי מקצת אבות, כשיש להם עושר, כבואם (לימים) [בימים], נותנים לבניהם, לכל אחד, סך גדול, אחר שהם נשואים, ומחזיקים לעצמם כפי שיעוריהם שמשערים שיהיה להם די כל ימי חייהם. זהו שטות גדול! והוא שטות אשר יכול לבוא לידי עבירה גדולה, כי (מה) [מין] יודע מה י(ו)לד יום, אולי יתהפך הגלגל על האב? ואוי לאב שיבא על שלחן בניו, כי הוא דבר שנגד הטבע, והבנים מחזיקים את אביהם והוא עליהם כעול הכבד - - - כי אין רע בעולם כרעה הזו, שאב או אם יסמכו על שלחן בניהם, רע ומר כמות. **שמעתי אומרים דרך הלצה**, כשבא יעקב למצרים הוא וביתו לסמוך על שלחן בנו הצדיק, שהיה מכלכל את כולם, אמר: אמותה הפעם אחרי (ראותך) [ראותי את פניך] [בראשית מו ל]. כלומר, הוא בעיני קשה כמות, שהוכרחתי לבוא לראותך. אמרו **במשל הדיוט**: אב אחד מפרנס עשרה בניו באהבה וברצון. ועשרה בנים לא מפרנסים באהבה וברצון אב אחד שלהם (שני לוחות הברית, שער האותיות, אות ד, ערך דרך ארץ, אמשטרדם תח-תט; במהדורת אמשטרדם תנח, דף סד ע"ב; במהדורת ווארשא תרכג, ח"א, דף מז ע"א). והועתקו הדברים בספרו של המקצר, ר' **יחיאל מיכל עפשטיין**, קצור שני לוחות הברית, שער האותיות (פירדא תנ; במהדורת ירושלים [אחרי תשכה], דף ל ע"א).

1. בפתגם זה עסק **אלעזר בלנקשטיין**, בספרו משלי ישראל ואומות העולם, ערוך בידי **שמואל אשכנזי**, ירושלים תשכד, סימן 1, עמ' 4-5. וכאן הוספנו עליו כהנה וכהנה.

דברי שני לוחות הברית, בשם 'שמעתי אומרים דרך הלצה', הפכו למדרש אצל ר' יקותיאל זלמן איטינגא. וזו לשונו: **דאיתא במדרש**, על פסוק אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך, שעשרה בניס על אב אחד, ואין אב אחד על עשרה בניס. עד כאן (חידושי תורה, פרשת בהעלותך, ברדיטשוב תרע, דף לג סע"ד).

את פתגמנו מביא תלמיד ר' **פינחס שפירא מקוריץ** [תפז-תקנא] בשם רבו: וגם **שמעתי ממנו** (מר' פינחס מקוריץ) פעם אחרת, כי מה שהאב נותן לבנים הוא בחינת **אור ישר**, שהוא רחמים, ומה שהבנים נותנים לאב הוא בבחינת **אור חוזר**, שהוא דין. על כן **אמרי אינשי**, כי אב אחד יכול לפרנס יוד בניס, ועשרה בניס אינס יכולים לפרנס אב אחד (מדרש פנחס, סוף סימן ט, לבוב תרל; במהדורת לבוב תרנו, דף ג סע"ב).²

נסוח אחר אנו מוצאים אצל ר' **אליעזר פאפו** [תקמו-תקפח]: והן אמת, שקשה לאב ואם להיות נצרכים לבנים. וכבר **אמרי אנשי**: אם אב מפרנס לעשרה בניס – שוֹחֵק האב, שוֹחֵקים הבנים. ואם עשרה בניס מפרנסים לאב – בוכה האב, בוכים הבנים. אבל חובה מוטלת על הבן לפייסו בדברים טובים, כי זה עיקר מצות כבוד אב ואם (פלא יועץ, ערך קרובים, קושטנדינה תקפד; במהדורת תל-אביב תרסג, דף רסג ע"ב).³

פתגמנו שגור בפי כל, מן הזמנים הקדומים ועד ימינו אנו, בכמה לשונות ובנסוחים שונים (עי' להלן). לפיכך נראה, כי ר' **ישעיה הלוי הורוץ** ור' **אליעזר פאפו** שמעו את הפתגם בסביבתם, הראשון שמע אותו בלשון **אשכנזית-יהודית** (יידיש-דייטש)

2. קודם למדרש פנחס נדפס קונטרס נופת צופים (בנספח לספר קודש הלולים, לר' **אהרן שמואל כ"ץ**, לבוב תרכה), שהוא "כתב יד קודש מהצדיק הקדוש וכו' וכו' מוה' **פנחס מקאריץ** אשר היה ספון וטמון בחביון עוז שנים כבירים", וכבר נמצאו הדברים שם, בסימן קעא.

3. **באידיש** הסיעו פתגם זה בלא סך הבנים לענין **מתנה**: אז דער טאטע שענקט דעם זוהן, לאכען ביידע; אז דער זוהן שענקט דעם טאטען, וויינען ביידע (**איגנץ** [יצחק] **ברנשטיין**, יידישע שפריכווערטער און רעדענסארטען, ורשה [קרקוב] תרסח, מספר 1633). ותורגם לעברית **בחרוז**: כשהאב נותן מתנה להבן, שניהם המה שִׁמְחִים / כשהבן נותן לאב, שניהם בוכים (**חיים שלמה סמט**, השפעת טפירותנו העתיקה על פתגמי העם, ורשה תרצה, מספר 705). והשוה **אפרתי**, א זעקסטער וועלט-טייל, ח"ג, עמ' 85: אזוי, אזוי, קינד מיינס, דאס אלטמאדישע ווערטל איז נאך גילטיק ביז היינטיקן טאג: אז עלטערן געבן קינדער, זענען ביידע צדדים צופרידן. און טאמער חלילה מאכט זיך פארקערט, אז קינדער דארפן געבן עלטערן. זענען ביידע צדדים אומצופרידן ... דאס איז א כלל אויף אייביק.

אף **בערבית** מוכר הפתגם בצורה זו. ראה **יצחק יהודה**, משלי ערב, מספר 1871: בתת האב לבן – שניהם שִׁמְחִים / ובתת הבן לאב – שניהם נאנחים.

ותרגמו ללשונו הקדושה. וכן עשה השני אשר שמע את הפתגם בלשון לאדינו (ספרדית-יהודית) ותרגמו לשפת עבר.

ואכן, בפיתוחה, היא השפה הספרדית-היהודית שהיתה מדוברת בקרב היהודים בצפון מרוקו ויסודה בלשון הדבור של היהודים בספרד שלפני הגרוש, מצאנו פתגם הקרוב בנסוחו לזה של ר' אליעזר פאפו (אלא שנעדר ממנו סכום הבנים), ותרגומו: כאשר האב נותן לבן, צוחק האב צוחק הבן; כאשר הבן נותן לאב, בוכה הבן ובוכה האב (פעמים, חוברת 93 [סתיו תשסג], עמ' 109, מספר 51).

המקור הקדום ביותר לפתגמנו הוא ספרו של ר' זליגמן אולמא גינצבורג, אשר הגיה בדפוס את ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש (האנוואה שע), ובאותו מקום ובאותה שנה הדפיס את הספר מראה מוסר, דער צוכט שפיגל, אוסף משלי מוסר וחכמת חיים, מהם בעברית ומהם בארמית, ובצדם מקבילות באשכנזית.

בשעתו, זה למעלה מיוכל שנים, היתה לנגד עיני המהדורה המשובחת שיצאה בשנת תע"ו בעיר אויבאך [=אופנבך] ומשם העתקתי את הנוסח הבא: איין פאטר טוט צעהן קינדר דער ציהן / אי זיך צעהן קינדר איין פאטר נערין במיהן. וכתרגום לעברית: אב אחד יגדל עשרה בנים עד שנעשרה בנים יטרחו לפרנס אב אחד!

אמנם ניתן לראות את הרעיון במסכת סוטה, מט ע"א: היינו דאמרי אינשי: רחמי דאבא אבני, רחמי דבני – אבני דהו ליה.

השוה גם דברים רבה, ז יא: כיון שנטה משה למות ולא בקשו עליו רחמים שיכנס לארץ. כנס אותן והתחיל מוכיחן. אמר להם: אחד פדה ששים רבוא בעגל, וששים רבוא לא היו יכולין לפדות אדם אחד? ... אמר להם: אי אתם זכורים כל מה שהנהגתי אתכם במדבר?!

אף כי פתגמנו מצוי במקורות רבים, הריהו נפוץ במיוחד על-ידי ספר שני לוחות הברית. יש שצטטוהו משם במדויק, ויש שהביאוהו בשנויים גדולים או קטנים⁴. אחרים יחסוהו לספר שקוצר ממנו – קצור שני לוחות הברית!⁵

4. הרי כמה דוגמאות:

ר' אברהם פלאג'י [תקע-תרנ"ט], אברהם אנכי, ח"ב, לתהלים קכח ג, אזמיר תרמט, דף צו ע"ב: מה שכתב השל"ה ... ושזה משל הדיוט: אב אחד מפרנס יוד בנים באהבה וברצון ויוד בנים אינן מפרנסים באהבה וברצון לאב אחד שלהם. [ר' שמואל ירושלמי (קרויזר), בילקוט מעם לועז לתהלים שם, ירושלים תשד"ט, עמ' רנד, מעתיק את הדברים בלשונו הוא: כמו שאומרים הבריות: אב אחד יכול לפרנס י' בנים, ואין י' בנים יכולים לפרנס אב אחד.]

ב. עבודים מאוחרים

והרי מקורות מאוחרים (בסדר כרונולוגי) המביאים את פתגמנו, כל אחד בסגנונו הוא:

1. אב אחד יחיה עשרה בניס, ולא עשרה בניס אב אחד (ביאור יהודה ליב בן-זאב לחכמת יהושע בן סירא, לג יח, וינה תקפח).
2. אב אחד מכלכל את עשרת ילדיו, ואין עשרה ילדים מכלכלים את אביהם היחיד (שמואל אפרים טיקטין, אמרי בינה, ירושלים תרסא, עמ' 11).
3. וכמאמר משל המדיני, שאב אחד בנקל לו להשיא לחופה גם עשרה בניס, אבל לו צריכים עשרה בניס להשיא את אביהם ולהכניסו לחופה, אז ויה יושב עד שילבין ראשו (ר' גדליהו סילברסטון, כסף נבחר, ח"ב, סט' לואיס תרפ, עמ' 27).
4. וכפתגם ההמוני, כי נקל הוא לאב לפרנס ולכלכל עשרה בניס, וקשה לעשרה בניס לפרנס אב אחד (ר' מרדכי דוקטור, דרשות ונאומים, ח"א, ניו-יורק תרפב, עמ' 210).
5. כמאמר העולם: נקל לאב לישא עשרה בניס, מעשרה בניס לישא אב אחד. אף שהוא נגד השכל, שהיה ראוי להיות להיפך, שהבנים מקבלים השפעה והאבות הם המשפיעים, אך כן גזר יציר הטבע (ר' יצחק ולטמן, שיח יצחק, ח"א, ניו-יורק [תרפז], דף סג ע"א).
6. אם עשרה בניס לך, עשרים ידיים מוכנות לקחת ממך; לתת לך – מי יודע אם אחת מהן (מרדכי ברנדשטטר, הדואר, ו [תרפז–תרפח], דף 245 ע"ב).

ר' מרדכי דוב אידלברג, חזון למועד, חזיון יב, ניב ב, ביאליסטוק תרפג, עמ' רכז, כותב: דידוע מה שכתב השל"ה הקדוש: דאב אחד יכול לכלכל כמה בניס, וכמה בניס אינם יכולים להחזיק אב אחד.

ר' אהרן הימן, אוצר דברי חכמים ופתגמיהם, תל-אביב תרצד, דף 1 ע"א, בשם של"ה: אב אחד מפרנס עשרה בניס באהבה, ועשרה בניס לא מפרנסים אב אחד. וממנו העתיק ר' צבי לרינמן, בספרו אספי צבי, אות א, בואנוס איירס תשיג, דף 9 ע"א.
וכתב ר' אלכסנדר זיסקינד הורוויץ, פתגמי חז"ל בחרוזים, ערך אב, ניו-יורק תשג, עמ' 17: אב אחד מפרנס עשרה בניס, ועשרה בניס אין מפרנסים אב אחד (של"ה, אות ד).

5. ראה בלנקשטיין (לעיל, הערה 1), מספר 1, סעיף ב. וטעות גוררת טעות. אדיר כהן (אנציקלופדיה למימרות ישראל ואומות העולם, תל-אביב תשיז–תשכ, סימן 59) מיחס את הפתגם לקיצור שלחן ערוך!

7. הלא יודעים אנחנו, שבלתי כבד לאב אחד לפרנס עשרה בנים, ולעשרה בנים קשה כקריעת ים סוף לפרנס אב אחד (ר' **אלעזר מאיר פרייל**, במאמרו 'נסיונות' הנדפס בהפרדס, חלק ג, חוברת ט, כסלו תרצ, דף 23 רע"א).

8. אב אחד יכול לפרנס עשרה ילדים, אבל עשרה ילדים אינם יכולים לפרנס אב אחד (**אברהם שטאל**, פתגמי עדות ישראל, תל-אביב תשל"ה, סימן 2164. נוסח יהודי צרפת)⁶.

9. מדוע, שואלת אותי שכנתי לחדר בערבו של יום, יכולה אמא אחת לגדל עשרה ילדים, ועשרה ילדים אינם יכולים לטפל באמא אחת? (תוספת לגליון המודיע, כד באדר תשנ"ד, עמ' מו, מדור הבית שלנו: מכתבים מבית האבות).

10. ידועה אמרת העולם, אשר אבא אחד יכול לגדל עשרה בנים, ואילו עשרה בנים אינם מסוגלים 'לגדל' אבא אחד. מי שלא טעם את הטעם הלא-קל של 'צער גידול הורים' אשר לעת זקנה אין להם את הכוחות והמוחות 'לגדל' את עצמם - לא יבין זאת לעולם (תוספת לגליון המודיע (2), ה בשבט תשנ"ט, עמ' יב).

ג. הפתגם בחרוזים

גם משמשו בפתגמנו ידיהם של בעלי השיר, ועשוהו בחרוזים. הרי כמה דוגמאות, בסדר כרונולוגי:

1. עשרה בנים אין לאל ידם לכלכל נפש אביהם / והוא באחד יפרנס כולם, ויושיט אכלם לפיהם (**מרדכי ויסמן-חיות**, אסס בשם, פרק ע, סעיף לב, הוצאה שמינית, וינה תרע"ג, ס"ע 20).

2. אב אחד הספיק יכול - לעשרה בנים / ואין עשרה בנים לאב אחד - הספיק יכולים (י' **בן-ציון נימרק**, ספר המשלים, ורשה [תרפ"ח], עמ' 96).

3. ידי אב אחד לעשרת בנים העניקו / ובאביהם האחד עשרת בניו לא החזיקו (**עקיבא גולנפול**, לקסיקון הפולקלור העברי, קאונס-נויורק תרצ"ו, מספר 271).

4. אם עשרה בנים לך - עשרים ידים מוכנות לקחת ממך לא-מעט / לתת לך - איני יודע אם יש מהן אחת (**משה יצחק וולך**, משלי-עם בחרוזים, חלק ה, תל-אביב תש"ח, מספר 838. נטל נסוחו של **ברנדשטטר** [לעיל, פרק ב, סעיף 6] והפכו לחרוז).

6. ראה גם להרב **ישראל דוד הרפנס**, בספרו ויברך דוד, על הלכות כבוד אב ואם, הקדמה, ברוקלין תשס"ח, עמ' כח: גם מפורסם **מימרת העולם**: אם יש להאב ממון אז מחמתיה יש גם לבנו ממון (שהאב יחלק מן ממונו לבניו). אבל אם יש להבן ממון, אחתי מחמת זה אין להאב ממון (שהבן אינו נותן מן ממונו לאביו).

ד. הפתגם בשפות זרות

פתגמנו ידוע בכמה שפות: רומית⁷, אנגלית⁸, צרפתית⁹, גרמנית¹⁰, ערבית, ואידיש. והרי לשון פתגמנו בשפת בני ערב:

1. **משל ערבי:** אב ואחד רבי אֶלְף וְלֵד, וְאֶלְף וְלֵד מֵא רַבּוּ אֵב וְאֶחָד (יצחק יהודה, משלי ערב, מספר 1). ותרגומו: אב אחד רַבָּה [=גִּדְלָ] אלף בניס, ואלף בניס לא רַבּוּ [גִּדְלוֹ] אב אחד (שם). **ויוסף יואל ריבלין מתרגם:** אב אחד גידל אלף ילדים, ואלף ילדים לא גידלו אב אחד ('פתגמים בלשון תרגום', רשומות, סדרה חדשה, ב [תשנ], עמ' 209, מספר 53).

ביידיש רבו הנסוחים:

2. איין טאטע צעהן קינדער דערנעהר / אבער צעהן קינדער איין טאטען – איז צו שווער (איגנץ [יצחק] ברנשטיין, יודישע שפריכווערטער און רעדענסארטען, ורשה [קרקוב] תרסח, מספר 1636). ובתרגום לעברית: אב אחד מכלכל עשרה בניס, ועל עשרת בניס תכבד כלכלת אב אחד (טוביה פסח שפירא, משל הקדמוני, פילדפיה תרפה, סימן לב, סעיף 1). תרגום אחר: אב אחד יכול לפרנס עשרה בניס, ברם לעשרה בניס – יקשה לפרנס אב אחד (חיים שלמה סמט, השפעת ספרותנו העתיקה על פתגמי העם, ורשה תרצה, מספר 706).

3. איין פאטער קען אויסהאלטן צען קינדער; צען קינדער קענען איין פאטער ניט אויסהאלטן (עקיבא גולנפול, שם). וכבר נדפס נוסח זה נמצא באידישע פאלקס ווערטלאך, ניו-יורק 1921, מספר 283.

4. - - - ומכאן [משל"ה] פתגם חד וחריף השגור בפי העם: איין טאטע קען אויסהאלטען צעהן קינדער, און צעהן קינדער קענען ניט אויסהאלטען איין טאטען (ר' יעקב משה פלדמן, ארשת שפתינו, ח"ד [אותיות ל-מ], ברוקלין תשלב, ס"ע ט).

7. ראה בלנקשטיין (לעיל, הערה 1), סעיף כ.

8. ראה בלנקשטיין, סעיף יד.

9. ראה בלנקשטיין, סעיף כא.

10. ראה בלנקשטיין, סעיפים יא-יב, כב. והנה נסוח נוסף בגרמנית שנעלם ממנו: Ein Vatter Kan Ehe Zehen Kinder Erneren, Dann Zehen Kinder Einen Vatter (קרל פרידריך וילהלם ונדר, IV, 7051, 27). בלנקשטיין לא ראה, כנראה, אלא את שני הכרכים הראשונים מספרו של ונדר.

5. איין פאטער קען גענוגן טאן צען זין, און צען זין קענען נישט גענוגן טאן איין פאטער (י' **בן-ציון נימרק**, ספר המשלים, ורשה [תרפח], עמ' 97, סימן 8; תרגומו לעברית הובא לעיל, פרק ג, מספר 2).

6. ויש שהקפידו על החרוז גם בשפת היידיש. כן כותב ר' **אלכסנדר זיסקינד הורוויץ**: איין פאטער שפייזען צעהן קינדער וועט ער / און צעהן קינדער, שפייזען איין פאטער שווער (פתגמי חז"ל בחרוזים, ערך אב, ניו-יורק תשג, עמ' 17).

יש שהסיעו את הפתגם מן האָב אל האָם!¹¹

7. איין מאמע קען צעהן קינדער צופרידען שטעלען, אבער צעהן קינדער ניט איין מאמע (**איגנץ ברנשטיין**, מספר 2103). ובתרגום לעברית: אָם אחת בכחה להשביע רצון עשרה בנים, אבל עשרה בנים לא ישביעו רצון אָם אחת.

8. נוסח אחר: איין מאמע קען אויסהאלטן צען קינדער, און צען קינדער קענען ניט אויסהאלטן איין מאמען (**שןלמה**) **בוסטומסקי**, ביים קוואל, וילנה 1920 [תרפ], דף [117], ראש ע"א).

ויש שלא הפלו בין האָב ובין האָם, וכללו בפתגם את שניהם.

9. ראה אילוסטרירטע וועלט וואך, גליון 534 (יא באלול תשכה), סוף עמ' 14: נישט נאר מיר, נאר אונדזערע עלטער-עלטער זיידעס פון שלמה המלכס צייטן, האבן שוין געוויסט פון דער טרויעריקער דערפארונג אז איין טאטע אדער מאמע קען אויסהאלטן צען קינדער, אבער צען קינדער קענען נישט אויסהאלטן איין טאטן, אדער איין מאמען. **זיי קענען נישט ווייל זיי ווילן נישט.**

לסנוס. בכל הנסוחים העבריים מופיע המספר עשרה בנים. כך גם במרבית הנסוחים בשפות אחרות, אלא שבהן יש גם מאה בנים¹² ואלף¹³, אבל מצאתי נוסח בלתי ידוע, שמופיע בו המספר שבעה: זאגט דאך דערויף דאס פאלק אפילו א ווערטעל, אז א טאטע קאן אויסהאלטען זיבען קינדער, און זיבען קינדער א טאטען – נישט (ה' **אקרמן**, דער טאג-מארגען זשורנאל, 8 ביולי 1962, דף 12 ע"א).

11. וראה גם לעיל, פרק ב, סעיף 9.

12. ראה בלנקשטיין (לעיל, הערה 1), סעיף כח.

13. בלשון ערב! עי' לעיל בפרק הנוכחי, סעיפים 1-2.

ה. סבת הטבע המובע בפתגם

בנוסף לטעמו הקבלי של ר' פינחס שפירא מקוריץ (עי' לעיל, פרק א), מצאתי שני טעמים נוספים לסיבה, שכך הנהיג הבורא את טבע האב והבנים.

ר' מאיר יואל ויגודר [תרסו-תרצג] כותב: שאלו לחכם אחד: מדוע יקל לאב אחד לכלכל ולפרנס כמה בנים, ולכמה בנים יכבד לפרנס אב אחד? והשיב, כי אם הבנים יפרנסו לאבותם - מצוה קא עבדי, על כן שולט בהם היצר הרע, ואינו מניחם לקיים מצוה זו. אבל האב יפרנס לבניו רק ברשות, לכן אין היצר הרע שולט בו (דברי חכמים, ח"א, סימן פא, ירושלים תרעט).

טעם אחר מביא ר' שמאי גינזבורג, בספרו אמרי שמאי, ח"ג, פרשת ויגש, סימן תקעא, ירושלים תשלט, עמ' רז: - - - וכתוב בספר תולדות רבי יחזקאל לנדא, בעל מחבר שו"ת נודע ביהודה, טעם לדבר, משום שאדם הראשון דאג ליוצאי חלציו ולא לאביו, לכן זה הושרש בטבע של אדם שהורים יכלכלו בניהם. עכ"ל. ואיני יודע לאיזה ספר כיון. בספר מופת הדור, לר' יקותיאל אריה קמלהר, פיטערקוב תרצד, אין זכר לזה!

נחתום במעשה העולה מהמציאות המשתקפת מפתגמנו.

ר' יהודה זלוטניק (אבידע) מספר בשם מרדכי ליפסון: פעם בא אב זקן אחד להרבי מקוצק, והקביל לפניו: רבנו, אוי לי, שכך עלתה לי בזקנותי. כל ימי נתתי נפשי על בני. כמה טרחות טרחתי וכמה יגיעות יגעתי עד שגדלו ובאו לבין הבריות, ועכשיו, כשזקנתי ואין בידי לפרנס עצמי, אין אחד מבני מרחם עלי.

תנוח דעתך, אומר לו רבי מנדלי, דרכו של עולם בכך. צא ולמד. כשעצר יוסף את בנימין נגש אליו יהודה והתחיל מגלגל רחמיו על יעקב אביו: והיה כראותו כי אין הנער, ומת [בראשית מד לא]. לכאורה, הרי עשרה בנים היו לו, לבנימין, ומפני מה לא גלגל יהודה רחמים עליהם, שלא יעמדו בצערם על העדר אביהם? מכאן, שאב נותן נפשו על בנו, ואין בן נותן נפשו על אביו (מדרש המליצה העברית - אמרי חכמה ואמרי אינשי, ירושלים תרצח, עמ' [9]).

אברח ממך אליך

ר' ישראל נג'ארה חבר פיוט הפותח: אנה אלך מרוחך אנה מפניך אברח, אברח ממך אליך.

מקורו בכתר מלכות, לר' שלמה אבן-גבירול (לח 455): ואם תבקש לעוני, אברח ממך אליך.

עי' גם רמב"ם, פרוש המשנה, ראש השנה ד ז: ומברח ומנוס אליו.

וכן שר' יהודה הלוי, בשירו כוננה יי (שירמן), שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכו, עמ' 241): ממך לידך ברחנו.

ראה גם ספר אהל רחל ... מחידושי הרמב"ן ... נספח ... ציור מחיי רבנו ... מאת אהרן ירוחם, ניו-יורק תשב, עמ' טז: ר' עמנואל הרומי שר, אנוס לעזרה ממך אליך. אתכס בכנפות חסדך ביום צר, ומחמתך אברח עדי צלך. ובהערה מב: בשירו טוב לחסות בה'.

איני יודע שיר של עמנואל הפותח טוב לחסות בה'. אבל הדברים נמצאים במחברות עמנואל, מחברת יט, שו' 374-375 (עמ' 350):

אם תקטלני, אֵל – לך אוחילה,

אנוס לעזרה ממך – אליך,

אתכס בכנפות חסדך יום צר, ומן חמתך אברח עדי צלך.